

Vselensjki

Ярослав ЗАБОРОВСЬКИЙ

ВСЕЛЕНСЬКІ СОБОРИ IV–VIII СТОЛІТЬ, ЇХ МІСЦЕ В ІСТОРІЇ ЦЕРКВИ ТА ФОРМУВАННІ ІДЕОЛОГІЇ ХРИСТІЯНСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

У статті поданий необхідний матеріал з історії Церкви перших семи сторіч; у загальних рисах прослідковується найбільш активний період формування догматичних та обрядових канонів; обґрунтовується поняття про незаперечний зв'язок сучасності з минулим.

Ключові слова: Собори, догматика, обрядовість, ортодоксія, ересі, канони.

Я. Заборовский. Вселенские соборы IV–VIII вв., их место в истории церкви и в формировании идеологии христианской цивилизации. В статье педагог найдет необходимый материал по истории Церкви первых семи столетий, в общих чертах прослеживается наиболее активный период формирования догматических и обрядовых канонів. Одновременно обосновывается понятие о неоспоримой связи современности с прошлым.

Ключевые слова: Соборы, догматика, обрядность, ортодоксия, ереси, каноны.

J. Zaborowsky. Ecumenical council IV–VIII ST., their place in the history of the church and the formation of ideology christian civilization. In this article we can see main stage ideology formation of Christian civilization through the Ecumenical Councils', have all recommendations for professions they needs, which they can able use in it's studying. At the same time justify the concept of direct link the present with the past.

Key words: Councils, dogma, ritual, orthodoxy, heresy, canons.

Мета: визначити головні напрями розвитку християнської ідеології, місце Церкви в суспільстві та формуванні християнської цивілізації.

Вселенські Собори, хоч і займають у теперішній шкільній програмі з основ християнської етики важливе місце, у

вітчизняній педагогічній літературі належать чи не до найменш розроблених тем. Повна відсутність фундаментальних досліджень навіть у богословській літературі практично позбавляє шкільного вчителя можливості поглиблення своїх знань шляхом самоосвіти в той час, як зарубіжна історіографія з теми нараховує не одну сотню монографій та статей [1].

А, між тим, Собори 325–787 рр. займають виключне місце як в історії суспільства, так і теології не тільки тому, що на Сході кожен раз були своєрідними громовідводами, паліативами, а то й дійовими лікарствами від догматичних лихоманок, що знімали на певний час гостроту хвороби, а згодом сприяли її повному виліковуванню. Їхні постанови (канони, правила) зобов'язані виконувати всі християнські Церкви донині як на Сході, так і на Заході, і ніхто не володіє жодними повноваженнями для їх відміни.

Усі канонічні Православні Церкви за своєю суттю завше були соборноправними, а тому рішення кожного Собору вступало в силу негайно після його прийняття й не потребувало схвалення будь-кого з числа ієрархії, якого високого звання він не був би удостоєним, адже згідно з існуючими догматичними вимогами всі постанови там завжди приймалися під проводом Святого Духа [2].

Мало чим відрізняється в цьому питанні ситуація на Заході. Правдою є те, що жоден із Пап ніколи не був присутнім на жодному Вселенському Соборі, їх представляли легати (посли), нерідко то були звичайні монахи, однак свій підпис під прийнятими постановами вони постійно ставили на початку списку присутніх відразу після імператора. Оскільки Папа незмінно стояв вище Собору чи Синоду, затверджені на ньому ухвали набували на Заході повної чинності кожен раз тільки після схвалення їх у Римі. Загалом, прийняті на Сході канони, а їх було близько ста, не викликали особливих заперечень, і всі Папи їх затверджували за одним винятком: Лев I Великий не підписав 28-

го правила Халкедонського Собору (451 р.) про рівні переваги в церковних справах Константинопільського Патріарха й Папи [3], а тому донині цей канон у Європі ніким у Церкві не визнається.

Епоха Вселенських Соборів є дуже важливою не лише в історії Церкви, але й усього європейського й особливо ближньосхідного суспільств. Адже їх євангелізація, її не так уже складно було передбачити після місійних подорожей Ап. Павла (45–67 рр.), немінуче вела до прямих контактів з елліністичним світом, а він створив надзвичайно розвинуту філософію, яка після Платона та Аристотеля ще й відзначалась детальним розробленням системи ідеалізму.

Необхідно враховувати ще й той факт, що християнство виникло в надрах іудаїзму. Так просто здавати свої віровизнавчі позиції жодна з названих конфесій не збиралася.

І все ж поширенню християнства від самого початку сприяли два фактори: елліністичне суспільство чітко відмежувалося від т. з. варварського світу, природно, останній всіяко мало що не самоізолювався від нього. Це особливо чітко спостерігається у Скіфії. Незважаючи на широкі контакти, у т. ч. торгіві, добрий десяток грецьких колоній були розташовані навіть на скіфських берегах, місцева правляча еліта намагалась відмежуватись від еллінів. Експертиза давно доказала, що всі надзвичайно коштовні й мистецьки виготовлені прикраси знайдені у "царських" курганах на території України, які сьогодні є гордістю весвітньо відомих музеїв, призначались тільки для небіжчиків і за життя їх ніхто ніколи не одягав, а поховальний обряд відбувався у повній відповідності з місцевими звичаями. У взаєминах із "варварами" у греків завжди була присутня немала доля скепсису на грані презирства, про що свідчить навіть дефініція їхнього визначення як етносу.

У свою чергу, іудейська релігія призначалась тільки для "вибраного" народу, а тому, для прикладу, Закон Мойсея завжди призначався виключно

для євреїв. Навіть у наші дні число чужинців, що прийняли іудаїзм, порівняно незначне.

Тільки Христова Церква, що переросла рівень двох світів – іудаїзму та еллінізму, породила й усвідомила саму ідею загальності, вселенськості, всесвітності людської історії, свідомо відштовхнувшись від занепадлих націоналізмів. Об'єктом її проповідницької діяльності став весь тодішній світ, і протягом порівняно невеликого проміжку часу вона зуміла добути того, що згадані нами обидва вірування не змогли здійснити впродовж двох-трьох тисячоліть.

Однак далось це нелегко. На перших порах Церкві необхідно було самовизначитись у конфесійному довіллі. На так званому Апостольському Єрусалимському Соборі (49?50 р.), тобто вже через два десятка літ після смерті Ісуса Христа, прийнята постанова "стримуватись від ідоложертвенного м'яса, крові, душевини та розпусти", натомість проголошувалось, що обрізання не є кінечне для спасіння [Ді. 15.28–29]. Таким чином одним актом прокламувалось відокремлення християн як від державного язичництва, так і юдаїзму.

Постанова майже автоматично перетворювала християнські общини в громади державних злочинців, адже участь у жертвоприношеннях на честь генія імператора становила чи не найбільш важливу частину обов'язку кожного вільного жителя імперії, причому не тільки в столиці. Жертвники перед статуями правителя Рима були встановлені майже в усіх адміністративних центрах держави. Почалась епоха гоніннь на християн, адже всі, хто ухилився від участі в цих релігійних обрядах підлягав суворому покаранню включно до смертної кари. Ураховуючи низький моральний рівень пізньоантичного суспільства страти проводились публічно, у столиці, для прикладу, на арені Колізею християн розпинали на хрестах, цькували звірами, спалювали у вигляді живих факелів тощо, у Криму – топили в морі, Сіракузах – відправляли в каменоломні... Встановити сьогодні загальну, навіть наближену кількість покараних тоді на смерть неможливо, адже в тих часах ніхто не облікував страчених, не існувало практики ведення судових справ [4]. Мало можуть допомогти чисельні поховання в римських катакомбах, адже хоронили там не тільки мучеників за віру Христову, але й тих, хто помер природною смертю [5].

Педагогу слід ураховувати ще й той факт, що християни терпіли не лише від

державних переслідувань. Від часу римського завоювання Палестини синедрион був позбавлений права виносити, а тим більше, здійснювати смертні вироки (вони стали прерогативою виключно імператора), а між тим, використовувались найменші можливості, щоб повернути собі втрачені привілеї карати "відступників" від Мойсейового закону. Достатнім доказом цього положення є процес над Ісусом, страти диякона Стефана (бл. 34 р.?) та Ап. Якова Молодшого 63 р., безконечна судово-тяганина навколо Ап. Павла, яка врешті-решт закінчилася його мученичою смертю в Римі...

Не відставали в цьому плані язичницька інтелектуальна та правляча еліти, особливо жрецтво майже кожного регіону як Римської імперії, так і за її межами. Церква всіх мучеників згодом зачислила до лику святих. Варто зазначити, що територія Київської Русі була чи не єдиним винятком, де не загинув жоден місіонер, котрий наvertsав наших предків до віри Христової.

Крім прямих, нічим не замаскованих засобів фізичного винищення християн використовувались більш витончені "інтелектуальні", коли антагоністи подекуди навіть прибирали вигляд ревнителів нової віри, тільки очищеної від різних "неточностей" та "блудів".

Ураховуючи світський характер публікації, а також обмеження, накладені її тематикою, обійдемося переліком гностичних сект, з якими ранній Церкві прийшлося вести безкомпромісну боротьбу: Валентина, Наасенів, Ператів, Сефіян, Симона, Менандра, Сатурніна, Василіда, Николаїтів, Офігів, Кайнігів, Сефіян, Препона, Карпократ... та ще добрих три десятки імен з числа гностиків еретиків та їх шкіл [6].

Не зайве пам'ятати, що на самому початку історії християнства була община всього 12 Апостолів родом з Галілеї, рибаків за професією (один Матвій був митарем), усі без жодної, не те що спеціальної, але навіть звичайної освіти, а протягом наступних трьох сторіч воно стало державною, тобто пануючою конфесією в усій тодішній неозорій Римській імперії. Як тут не згадати слів Ісуса: "...Ти – Петро (скеля)... на цій скелі збудую Церкву свою й пекельні ворота її не подолають" [7].

Слід визнати, що розгром гностицизму в четвертому столітті зовсім не привів до його повного зникнення. Він ніколи не щезав остаточно й упродовж наступних віків усякий раз відроджувався під виглядом чисельних еретичних рухів (для

прикладу, вальдени, катарі, альбігойці тощо). З новою небувалою силою він пробудився на початку 70-х років минулого сторіччя у США, звідки його хвиля прокотилася по всьому Західному світу, особливо в середовищі інтелектуальних кіл, сповіщаючи про New Age – нову всесвітню релігійність, нову духовну та планетарну свідомість, котра базується на глибинних психічних змінах суспільства... Згідно з цим ученням, Ісус Христос зовсім не Син Божий, а тільки одне з численних втілень (аватар) космічного Христа. Бог більше не Особа, а лише всесильна Енергія, що приводить у рух усю Вселену. А тому немає ні Пресвятої Трійці, ні Ісуса Христа – Боголюдини і Спасителя, ані Церкви, ні святих таїнств... Людина цілком самодостатня, вона розвивається з допомогою "знання", а також різноманітних досконалих технічних вправ психіки й тіла, у кінцевому рахунку досягає через "реінкарнацію" чи без неї, звільнення і заспокоєння свого духа у злитті з космічною енергією.

Так, досліджуючи двотисячолітнє минуле, ми цілком несподівано вийшли чи не на найбільш актуальне сьогодення. Котрий раз переконаємось: минувшина, якою вона не була б далекою, завжди з нами.

Підіємо попередні висновки трьохсотлітньої боротьби Христової Церкви за своє існування. Якщо залишити осторонь пояснення теології, об'єктивність котрого ми в жодному випадку не заперечуємо, але про яке можна довідатись з будь-якого посібника для духовного закладу, подекуди навіть тотальний державний терор проти Неї, незважаючи на складні перипетії аж до трагічних, був безперспективним.

Римська ідеологія класичного періоду була розрахована на сім'ю (familia), а з утворенням полісів – чисельно невелику общину (civitas). Уже після перших прямих контактів з грецькою ідеологією услід за приєднанням Італії та утворенням розлогої держави, а згодом імперії навіть зовні стала очевидною її повна неспроможність конкурувати з релігійною філософією еллінізму. У результаті Юпітер став Зевсом, Юнона – Герою, Діана – Артемідою, а згодом – Гекатою, Ерот – Амуром, потім – Купідомом etc. Уведення культу імператора справи зовсім не поправило, так як на престолі незабаром опинились ставленики преторіанської гвардії – нерідко виключні негідники та самодури. Один із них навіть збирався ввести у стан сенаторів свого улюбленого коня, а завадила здійснити цей намір

хіба що його насильницька смерть напередодні виборів...

Елліністична релігія з її чітким відмежуванням на грані презирства до "варварського" світу нічого суттєвого протиставити християнському інтернаціоналізму не зуміла. Нічим їй було замінити також принцип загальної християнської любові. Адже ще 57 р. проголошена теза: "Якби я говорив мовами людськими й ангельськими, але не мав любові, я був би немов мідь брєнєча або кимвол звучний. Якби я мав дар пророцтва і відав би усі тайни й усе знання, і якби я мав усю віру, щоб і гори переставляти, але не мав би любові, я був би ніщо..." [1 Кр. 13. 1–2], а 63 р. вона була уточнена: "...немає грека, ні юдея, ні обрїзання, ні не обрїзання, ні варвара, ні скита, ні невольника, ні вільного, а все й у всьому – Христос" [Кл. 3.11]. Від них Церква не відступає донині...

І все-таки християнізація Західної Європи затягнулась до IX–X століть, головним чином через тривку відданість народним культам сільських жителів (paganus) та місцевого жрецтва.

Нищівна поразка євреїв у двох антиримських повстаннях (70 та 135 рр.) призвела до повної руйнації не лише Храму, але всього Єрусалиму, а іудеям було навіть заборонено селитись на руїнах; повністю загинуло два склади синедріону; канонізацію книг Старого Завіту та й то вже у сьомому сторіччі підготувала сім'я вавилонських рабинів бен Аронів; у процесі підготовки текстів єврейського оригіналу при зіставленні його з грецьким перекладом III–II ст. до н. е. – Септуагінтою виявилась нестача 11 книг, не віднайдених донині. 1956 р. у Римі відкрито єврейські катакомби від I–IV сторіч, де знайдено більше трьох сотень поховань, однак усі, без жодного винятку, епітафії виконані грецькою мовою. Хоча в діаспорі синагога в кожному місті все ще могла здійснювати ефективний контроль за духовним станом населення свого кварталу (гетто), протистояти християнству в цілому, особливо після його проголошення пануючою (державною) релігією, була вже неспроможною.

На початку 313 р. згідно з Медіоланським едиктом Церква була легалізована, а від 28 лютого 380 р. – проголошена державною.

На перших порах головне завдання ієрархії – налагодження нормального конфесійного життя, а для цього необхідно було уніфікувати ряд положень на всьому просторі християнського світу. Євангелії не завжди давали чітку відповідь на ряд важливих практичних

питань. Обмежимося двома прикладами, актуальними навіть у наш час: хоча всі Євангелісти досить повно описують хресний шлях на Голгофу, Розп'яття і наступну Смерть Ісуса, жоден з них не подає опису зовнішнього вигляду самого Хреста, способу Розп'яття, а тому на Заході донині на іконах ноги Ісуса прибиті до дерева одним цвяхом, у той час як на Сході кожна стопа – окремих, та й ще безпосередньо не до Хреста, а до невеликої поперечної перекладки-підставки. Проблема давно вийшла за межі рамок звичайної богословської дискусії, адже на Заході, як і на Сході, практично немає церкви, у котрій не було би ікони чи своєрідної копії самого Розп'яття.

Досі не завершено суперечки між богословами та світськими дослідниками стосовно дня Тайної вечері [8]. І знову полеміка вийшла за академічні рамки, бо коли подія мала місце безпосередньо напередодні єврейської Пасхи, на столі в Апостолів міг бути згідно із суворими вимогами юдаїзму тільки хліб на бездрїжджовому тісті; якщо ж принаймні на день скоріше – на квашеному. До сьогодні на Заході в усіх церквах притримуються останнього варіанту, у той час як на Сході перевагу надають першому (опріснокам). Понад тисячу років між обома Церквами з цього приводу велись палкі дискусії, часто далекі від толерантності, поки Флорентійський 1439 р. Собор запропонував компроміс, визнавши при відправі Св. Літургії право використовувати як прїсний, так і квашений хліб, однак Східні Церкви через кілька років відмовились від даного компромісу.

Значно складніші проблеми виникли після прямих контактів християнства з елліністичними філософськими школами на Сході.

На Заході навчальні заклади ніколи не займались розробленням складних філософських проблем, а в основному призначались для суцільної латинізації населення. Справились вони зі своїми завданнями майже бездоганно. Ще за Ганнібала (20-ті рр. III ст. до н. е.) Північна Італія була цілковито гальською територією, а на решті Апеннінського півострова місцеве населення розмовляло тоді на 10–15-ти мовах. На початку першого сторіччя н. е. Італія вже була поспіль романізованою, за винятком хіба що жителів декількох колишніх грецьких колоній. Протягом наступних пару сотень літ асимільовано значну частину території Західної Європи, навіть на римському імператорському престолі побували латиномовні іспанці (Траян, Адріан, Феодосій), сирійці (династія Се-

верів), фракієць (Максимін), араб (Філіпп)... Закономірно сьогодні французьку, іспанську, португальську, італійську, молдавську та румунську мови відносять до романської сім'ї мов, різниця між ними в наші дні – результат великого переселення народів у ранньому Середньовіччі, коли практично Римської імперії вже не існувало.

У Візантії ситуація видавалась кардинально відмінною. Звичайно там також існувала досить густа сітка шкіл (незабаром опіку над нею перебравли монастирі), але жодних функцій щодо денационалізації місцевого населення їм ніхто не доручав. А тому всі нації, котрі опинились у рамках держави, – болгари, грузини, сирійці, євреї, єгиптяни, копти тощо – зберегли свою національну totoжність, хоча їхня еліта була вже еллінізованою, але при цьому залишалась двомовною. Достатньо доказово бачиться ситуація з Біблією. У той час як на Заході аж до XVI ст. включно побутовував єдиний її латинський варіант – Vulgata, тут здавна користувались чисельними перекладами: пешіто (від II ст., коптським (III), вірменським (III–V), грузинським (IV); навіть згадана нами Vulgata – східного походження.

У традиційних центрах елліністичної культури – Олександрії, Афінах, Антіохії, Пергамі крім того існували філософські академії подекуди з чисельними книгозбірнями, досить розгалуженими школами риторів та любомудрів. Після 380 р. всі вони були закриті, але у філософії залишили після себе помітний слід.

Близько 321 р. зі своїм баченням Христової віри виступив відомий проповідник, олександрійський священник Арії (256–336 рр.), до речі, освіту отримав в Антіохії. Він навчав, що Ісус Христос, Син, не був Богом, як Отець, не був Йому рівним, не був тої самої суті, тобто Він створений Отцем, і був час, коли Він ще не існував. Сином Божим Він став лише згодом через свою святість, заслуги, що є доказом Божої любові, а не через свою сутність. Син не вічний як Отець і не мав людської душі.

Якщо Ісус Христос не був Богом, християнство повністю втрачало свій смисл, перетворювалось у звичайнісіньке етичне вчення, свого роду механічний монотеїзм. Єресь здобула широке поширення головним чином на Сході, знайшла собі авторитетних прибічників не лише серед значної кількості віруючих, єпископату, але навіть у коридорах імператорського палацу.

Церкві загрожував якщо не повний занепад, то суттєвий розкол. Імператор

Константин, сам ще язичник, хрестився незадовго до смерті, не бажаючи цього для монархії, уперше за рахунок казни скликає Церковний Собор для кардинального розв'язання цієї найскладнішої за всю історію християнства проблеми.

Розпочалась епоха Вселенських Соборів.

У наш час ставлення до неї неоднозначне. Богослови звертають виключну увагу на специфіку розроблення теології: Хринології, Маріології тощо, у той час як світські дослідники, якщо і згадують про ці події, переважно обмежуються зовнішньою стороною (обставини скликання того, чи іншого Собору, боротьба за прийняття окремих канонів etc.). Автор цих рядків намагався дати цілісну, наскільки це можливо в рамках статті, картину величезної за обсягом роботи, проведеної як ієрархією, так і цивільною владою, у першу чергу – імператорським оточенням. Навіть простий перелік прийнятих канонів вражає своїм обсягом:

I Вселенський Собор 325 р. (I Нікейський) – прийнято 20 правил.

II Вселенський – 381 р. (I Константинопільський) – 7.

III Вселенський – 431 р. (Ефеський) – 8.

IV Вселенський – 451 р. (Халкедонський) – 30.

V Вселенський – 553 р. (II Константинопільський) – жодного.

VI Вселенський – 680/681 р. (III Константинопільський) – жодного.

V–VI – 691–692 рр. (Трулльський Собор) – 102.

VII Вселенський – 787 р. (II Нікейський) – 22.

Отож протягом 462 років прийнято 189 канонів, котрі визначали місце Церкви в суспільстві, а також релігійне законодавство в державі. Усі вони донині обов'язкові для виконання як на Сході, так і на Заході.

Православні Церкви, крім того, ще визнають рівними Вселенським Соборам 85 канонів Св. Апостолів, а також ряду помісних Соборів: 15 правил – Анкірського (314 р.), 21 – Гангрського (376 р.), 25 – Антіохійського (341 р.), 60 – Лаодкейського (365 р.), 20 – Сардікійського (347 р.), 147 – Карфагенського (419 р.) – разом 373 канонів [9]. Ураховуючи ряд факторів: високий рівень релігійності населення, новизна всіх правил, повна відсутність демократичного законодавчого органу в умовах існування імперії, у той час як на засіданні Соборів допускався вільний обмін думками, особливо це стосується VI Вселенського, обов'яз-

ковість виконання кожного канону аж до наших днів, а також те, що Православні Церкви після 787 р. досі не скликали жодного Собору і в подальшому керуються рішеннями своїх місцевих Синодів, перебільшити їх роль навіть сьогодні неможливо.

Виходячи з назви статті, обмежимось лише аналізом прийнятих на Вселенських Соборах канонів.

У першу чергу, слід було виключити з церковної спільноти Арія, котрий на жодні компроміси ні з єпископатом ортодоксальної Церкви, ні з імператорською адміністрацією не йшов. 325 р. разом із нечисленними прибічниками серед прибулих до Нікеї, його засудили як еретика, й указом імператора відправили на заслання. Собор 13 червня прийняв сім початкових розділів Символу віри – короткого викладу основ християнства, де чітко сформульовано положення про Триєдиного Бога. Уперше цей і наступні канони були проголошені державними законами, а з їх порушниками держава розправлялась як зі злочинцями. Після 19 червня приступили до завершення іншої дискусійної теми: визначення дня християнської Пасхи. Не вдаючись у деталі, зазначимо, що її вирішили святкувати після весняного рівнодення (23 березня) у першу неділю від початку нового Місяця. Вирахувати дату, тобто складати пасхальні таблиці, зобов'язали Олександрійську Церкву, а сповіщати про день свята – римський єпископат (канон 10). Постановили також, що Єпископа необхідно висвячувати в присутності ще трьох (4). 13-те правило Собору в категоричній формі зобов'язує духовенство важкохворого, ким би він не був, перед загрозою смерті згідно з його проханням висповідати, уділити Св. Дари й провести після кончини в останню путь.

На перших порах пряма підтримка державних органів сприймалась позитивно й набагато полегшувала роботу ієрархії (нагадаємо: Соборні Отці користувались державними засобами пересування, перебували на повному державному утриманні, засуджені на Соборі еретика переслідувались як державні злочинці тощо). Однак плата за це була надто високою, адже воля монарха часто-густо була остаточною навіть там, де вирішувались надзвичайно важливі та складні богословські проблеми.

Крім того, на особу імператора часто впливало оточення, а тому на його рішення не завжди можна було поклатися. Це виявилось уже у випадку з Арієм. Кілька років після Собору група прихильників із числа аріан на чолі з

єпископом Євсевієм Нікомедійським здобула собі прихильність монарха й почала безкомпромісну боротьбу з принциповим противником ересі – Атанасієм Олександрійським. 335 р. відповідно до розпорядження Константина його заслали у Трір, а навколо вже реабілітованого Арія робилося все, щоб повернути його до Олександрії, але той помер (336 р.). Згодом Атанасія відправляли на заслання ще чотири рази, тричі з них згідно з едиктами Константина, однак аріанство здобути собі майже загальне визнання, як це мало місце до початку Собору, уже не змогло.

Наступні Собори продовжили надзвичайної ваги роботу подальшого розроблення догматичних та обрядових основ християнства.

Другий Вселенський (I Константинопільський) Собор 381 р. відповідно до повідомлення пізнішої традиції завершив формування Символу віри, однак сліди його в діяннях даного Собору не збереглися, але це не повинно викликати жодного здивування, адже протоколи засідань перших двох Соборів до нас не дійшли. Уперше остаточно сформований Символ цитується 10 жовтня 451 р. в актах Халкедонського Собору, і відтоді почали визнавати його Вселенським, хоча жодного представника Заходу на ньому не було, навіть запрошення до Риму нікому не присилали. Але остаточно він став Вселенським тільки після визнання його Папою Григорієм I Великим (590–604 рр.). У західних канонічних збірниках акти Собору обмежені чотирма канонами, у грецьких – приписуються додатково ще три правила. Кінцевий варіант Символу віри також має дві редакції: грецьку, де стверджується походження Св. Духа від Отця (через Сина), у той час як латинська версія визнає його походження тільки від Отця і Сина – пізніше відоме як *filioque* (уперше офіційно зафіксоване 589 р. діяннях Толедського Синоду в Іспанії). Від VII–VIII ст. на Заході дане твердження стає панівним. Хоч відмінність у версіях надзвичайно принципова, однак жодна сторона не визнала до нині своїх опонентів еретиками. Зауважимо, що Отцям VI та VII Вселенських Соборів *filioque*, очевидно, було добре відомим, проте на жодному засіданні питання про нього не ставилось. 6 липня 1439 р. згідно з рішенням Флорентійського Собору грецька делегація визнала канонічність латинської версії, проте після повернення додому переважна частина грецького єпископату відмовилась від сформульованої у Флоренції своєї згоди. Константинопільський Синод

1484 р. остаточно відкинув латинську версію Символу віри для Східних Церков аж до сьогодні.

У наш час на засадах екуменізму Римо-Католицька Церква визнає й повсякденно користується формулою з Апостольського Символу віри (уперше зафіксовано 404 р. у працях Руфіна з Аквілеї): "Credo... in Spiritum Sanctum" – "Вірю... в Духа Святого", тобто повністю знято дискусійну проблему Його походження, яка сотні літ ділить Церкви донині.

Третій Вселенський (І Ефесський) 431 р. прийняв догмат про дві незлитні нероздільні природи Господа нашого Ісуса Христа – Божої та людської, а Його Матір – Приснодіву Марію – проголошено Богородицею. У наступних восьми канонах були екскомуніковані еретики, а повноваження єпископів строго обмежені границями їхніх дієцезій (пр. 8).

Четвертий Вселенський (І Халкедонський) 451 р. Собор прийняв догмат про те, що Ісус Христос – одна особа з двома природами (Божою та людською). У наступних канонах було чітко визначені права та обов'язки духовенства й монахів. Перш за все у категоричній формі заборонено їм торгувати благодаттю, тобто обрядами, а також за гроші висвячувати на церковну посаду будь-кого; причому карали як того, хто приймав хабар, так і тих, котрі його пропонували найвищою церковною карою – анафемою (канон 2); кліру заборонено займатись бізнесовою діяльністю (3) чи цивільними справами (4); монахам, як і духовенству в цілому, під загрозою анафемі не дозволялось працювати на цивільних посадах чи служити в армії (7); без крайньої необхідності займати декілька парафій (10); самовільно залишати свої дієцезії (20); управління церквами та їхнім майном має бути відкритим, гласним (26). Раніше ми вже згадували 28 канон, не визнаний на Заході, про рівні переваги в церковних справах Римського Папи та Константинопольського Патріарха.

Наступний – П'ятий Вселенський (II Халкедонський) 553 р. Собор – прикрий приклад того, до чого може призвести некомпетентне втручання імператора і світської влади загалом у Церковні справи. У цілому час перебування Юстиніана на престолі – період чи не найвищого розквіту Візантійської імперії. Однак бажаючи припинити гострі богословські дискусії, котрі тоді велись на Сході про Особу Ісуса Христа, імператор вирішив запровадити мир та спокій у державі шляхом прямого, тобто адміністративно-

го втручання у Церковні справи, проголосивши скликання чергового Собору.

Попередній Собор засудив ересь монофізитства – учення про те, що в Ісуса Христа лише одна природа – Божа, але викоринити її повністю не зумів. Серед монахів Палестини, а також у Верхньому Єгипті еретики мали своїх єпископів, не одну сотню дієцезій. Пряме церковне протистояння виявилось не особливо результативним, а тому імператор спочатку дійшов висновку, чи не вдалось би йому залучити монофізитів на свою сторону. Але й цей варіант ні до чого не привів.

Саме тому вирішено скликати Собор для засудження ересі. Проте зроблено це було незграбно, не компетентно, а тому бажаного результату досягти не могло.

Предметом дискусії стало питання про "три глави" (τρία σάρια) антіохійської школи, тобто листи в несторіанському дусі єпископів Теодора з Мопсуетії, Теодорита з Кирроса та Іви з Едесси. На Заході предмет дебатів особливих заперечень не викликав, бо небезпеку поширення секти монофізитів у Церкві розуміли всі, однак особи владик породжували немале здивування, адже всі вони померли в проміжку між 428 і 458 рр., тобто століття тому. Як могла Церква такий тривалий час не реагувати на їхню ересь? Згодом, уже в XVI ст., траплялись неодноразові випадки, коли засуджували еретиків після їхньої смерті, але й тоді ніколи не очікували так довго. А тут виникла ще одна проблема: попередній Вселенський Собор усе-таки розглядав дане питання й повністю реабілітував двох перших єпископів, очистивши їх від усіх звинувачень, а його рішення, як ми вже зазначали на початку статті, остаточно і перегляду не підлягають донині. Не дивно, що дії імператора в тодішнього Папи Віглія викликали супротив. Вимушений зі застосування сили прибути до Константинополя, а згодом і до Халкедону, на засіданнях Собору він усе ж не явився й не побажав приєднуватись до осудження "трьох глав". Однак перед загрозою ув'язнення й навіть позбавлення сану та заслання, а часом і втрати життя Папа врешті погодився підписати засудження, і тільки тоді йому дозволили вернутись додому, але по дорозі в Сіракузах він помер, а монофізити в особі Якобїтської, Вірменської та Коптської Церков існують зараз.

Черговий VI Вселенський (III Константинопольський) 680/681р. Собор прийняв догмат про дві волі та дії у Господа нашого Ісуса Христа – Божій та

людській. Слід зауважити, що Соборні засідання, як ніколи до того, відзначались тоді особливою демократичністю.

Але оскільки обидва Собори, як П'ятий так і Шостий, не прийняли жодних обрядових правил, а життя вимагало негайного посилення церковної дисципліни, світська влада, спостерігаючи майже повну безпорадність та неспроможність ієрархії, зайнятої виключно розв'язанням догматичних проблем, дійшла висновку, що завдання обох останніх Вселенських Соборів не вичерпані. Тому було вирішено знову зібрати духівництво для прийняття суто дисциплінарних канонів не лише в середовищі кліру, але загалом усього суспільства. Засідання відбувались у тому ж приміщенні, що й останній Собор. 102 правила, тоді прийняті, підписав імператор, Патріархи Олександрійський, Антіохійський та Константинопольський, 211 єпископів. Друге місце після підпису Юстиніана II було залишено для Папи, проте всі зусилля імператора заповнити цю прогалину ні до чого не привели. Усе ж для усіх Східних Церков V–VI ст. – Трулльський 691–692 рр. Собор має значення Вселенського, а його постанови обов'язкові для виконання донині. Наш намір досить детально подати зміст цих канонів викликаний намаганнями частини українського католицького духівництва вернутись до православних коренів своєї історії, а тому вони і для них, на наше глибоке переконання, мали бути обов'язковими.

Становище Церкви в VII ст. на Сході виглядало вкрай непривабливим. Прийняті канони відверто змальовують широку картину церковних та моральних не порядків, котрі, звичайно, повинні бути негайно усунені.

Адже в деяких місцевостях єпископи далі продовжували жити зі своїми дружинами (пр. 12), священники вступали в другий шлюб із вдовами, розпусницями та артистками (3), у клір висвячували осіб, котрі не досягнули канонічного віку (14 і 15), священники та монахи відвідували кінські перегони й театральні вистави (24), корчми, а деякі з них навіть їх утримували (9), згідно іудейським стандартом у клір висвячували лише осіб зі священничих родів (33), митрополити, єпископи, пресвітери та диякони практикували лихварство (10, 22, 35), єпископів продовжували назначати за гроші (22).

Священники не дбали про якість та зміст проповідей (19), Св. Причастя продавали за гроші (23), еліті суспільства дозволяли Його приймати в золотому чи срібному посуді, а згодом ті

власноручно причащалися самі (101), уділяли Св. Тайни мертвим (83), поучати в церквах дозволяли віруючим і навіть жінкам (64, 70), продовжували самовільно покидати свої парафії і переходити до інших (17, 18), на церковних подвір'ях влаштовували корчми та інші торговельні заклади (76).

Монахи бродили по містах, ночували будь-де (42), одружувались (44).

Віряни, як і духовенство, поринали в азартні ігри (50), викрадали жінок (92), організували та утримували публічні будинки (86), цивільне населення одружувалося із близькими родичами (54), залюбки захоплювалось язичницькими ворожіннями та чаклунством (61, 62, 65), вживало язичницькі клятви (94), зацікавлювалось сексуальними зображеннями та картинами (100), практикувало аборти (91) [11].

Останній VII Вселенський (II Нікейський) 787 р. Собор відновив іконошанування.

Понад століття (726–843 рр.) візантійське суспільство і Церква були розділені на два подекуди непримиримі табори в питанні, яке торкалося кожного населеного пункту, кожного жителя імперії, адже повсюдно знаходилися якщо не церква, то монастир і в кожному приміщенні включно з приватним, встановлювалась ікона. Тому питання, чи віддавати їм належну шану, чи знищувати, часто поставало у неприпустимо жорсткий спосіб, а самих власників навіть карати смертю було повсюдно актуальним. 754 р. імператор Константин V Копронім скликав Собор, на якому іконоборство визначалося як догма; схвалили імператорську волю своїми підписами 338 єпископів.

Імператриця Ірина, зійшовши на престол 780 р., вирішила за погодженням з ієрархією скликати Собор, на котрому врешті узаконили повернення до минулого. Однак 7 серпня 786 р. збунтована гвардія відкрита Собор не дала. Тільки через рік, 24 вересня 787 р., у Нікеї Собор, нарешті, приступив до вирішення найголовнішого питання: відновлення іконошанування. Офіційно вважається, що догмат підписало 367 Соборних Отців, у тому числі й Папські легати. Крім цього, було прийнято ще 22 канони стосовно церковного життя.

Єпископу заборонялось вимагати від підлеглих грошей (пр. 4), продавати будь-яку церковну посаду (5, 19), самовільно переходити священникам до інших храмів, а монахам – іншим монастирів (10, 21), без особливих причин займати кілька парафій (15), недопускать перебування жінок у чоловічих монастирях та епис-

копських будинках (18, 20).

Отже, визначаючи місце Вселенських Соборів в історії християнської цивілізації, у жодному випадку не можна обмежувати їх роль лише виробленням та прийняттям догматики, актуальної донині в усій Христовій Церкві.

Одночасно необхідно підкреслити, що всі рішення приймалися у виключно несприятливих умовах не лише всередині імперії. Після оформлення ісламу у єдину конфесію арабського світу почалась його невтримна експансія на Захід та Північ. На час останнього Собору Візантійська імперія уже втратила Єгипет, усі африканські володіння, Палестину, Сирію, більшу частину Малої Азії, а в результаті Великого переселення народів – Сицилію з Італією, Північ Пелопоннесу. Таким чином імператори зуміли зберегти ледве чи не десятку частину колишньої могутньої та розлогої держави.

Арабське панування на перших порах було необтяжливим навіть для Церкви, однак майже всі контакти з Константинополем заборонялись як ворожі для мусульманства та арабів у цілому. Скликати Собори у статуті Вселенських уже стало неможливим.

А тому в тих умовах величезна робота з оновлення та реформування духовенства в наші часи заслуговує широкого визнання. Повністю виконати поставлене завдання тоді не вдалося, уважний читач міг це зауважити, бо окремі дисциплінарні канони повторюються від одного Собору до іншого, що свідчить про те, що їх не дуже спішили виконувати. Однак усі канони – як догматичні, так і дисциплінарні обов'язкові до виконання навіть у наші дні.

Закономірно, що переважна більшість із названих нами епізодів грубого порушення норм церковної дисципліни та суспільної моралі в основному давно стали надбанням історії. Проте сьогодення свідчить: немало ще маємо випадків, коли з подібними явищами зустрічаємось знову з урахуванням, звичайно, реалій зовсім відмінної до описаної нами епохи. Чого вартує, для прикладу, надмірне в наші дні захоплення язичницьким минулим дохристиянської Руси-України? Мова йде не про наукові дискусії в середовищі вчених, що є цілком природним. Останніми роками досить успішно проходить серед певного кола інтелігенції мало що не реставрація язичництва (узяти хоча б захоплення дідухами, святкування Купала вже в національному масштабі на Хортиці, Рунвіру). На екранах TV щотижня можемо спостері-

гати змагання екстрасенсів, археологічні відкриття активно коментують новітні волхви та чаклуни, газети продовжують друкувати поради, що кому можна очікувати протягом наступного тижня всім народженим під тим чи іншим знаком зодіаку, повсюдно в ЗМІ, у літературі, особливо кінематографі панує порнографія...

У принципі, як у V–VIII ст., так і в наші дні найслабкішою ланкою в Церкві далі залишається фінансова діяльність.

За роки незалежності в Галичині, як ніколи, бурхливо розвивається церковне будівництво. Майже в кожному населеному пункті око милують новобудови з позолоченими маківками бань, золотими хрестами. Однак в ієрархії мало задумуються над тим, скільки коштує таке масове раптове будівництво, а дійшло вже до того, що на окремих церковних подвір'ях стоять по два храми Божі однієї конфесії: старий дерев'яний та новозбудований – камінний.

У містах до будівництва залучають спонсорів з числа "олігархів", не задумуючись над тим, якого походження їхні казкові багатства, хоча загально відомо, що великі гроші без пролиття крові не бувають і використовувати їх на будь-які пожертви категорично заборонено. Саме тому повернуті Іудою 30 срібняків покласти у храмову скарбницю (корбан) було неможливо [Мт. 27.3.], бо це були гроші Крові Ісуса.

Критична ситуація в селах, де безробіття, а тому безгрошів'я – найвищі у країні. А тим часом уведені посадибні "податки" на будівництво престарілі чи хворі селяни, а також безробітні практично сплачувати неспроможні. Духовенство злісних боржників відмовляється сповідати й причащати навіть перед смертю, одружувати, хрестити дітей у цих сім'ях тощо, себто грубо порушуються приписи Вселенських Соборів. Жодного реального покарання за подібні вчинки ніхто не несе...

Якщо не будуть уведені реальні заходи, священник-бізнесмен незабаром стане найпоширенішим явищем в усіх населених пунктах регіону. Уже не рідкість, коли духовництво суміщає своє служіння в церквах з державною посадою: маємо голів місцевих рад, викладачів і навіть завідувачів кафедр державних вищих навчальних закладів тощо. У багатьох церквах далі процвітає торгівля релігійною атрибутикою навіть під час Служби Божої, досить часто на видному місці в церквах досі виставляються своєрідні прейскуранти, яку суму слід платити за виконання священником того чи іншого

обряду.

А тому зарано ще відносити канони Вселенських Соборів до надбання історії. Зайвий раз переконуюємось, що минуле зі сучасним нероздільні, яким би вони далекими одне від одного не були.

Виникла ще одна проблема. Виступ М. Лютера на початку XVI ст. не випадково збігається із завершенням будівництва найбільшого та найвеличнішого в тих часах християнського собору Св. Петра в Римі (Св. Софія після падіння Константинополя 1453 р. була перетворена в мечеть). На завершальному етапі були необхідні величезні кошти, а вони для наших часів були просто фантастичними. Збирали їх по всій Європі й використовували при цьому всі засоби, навіть неможливі: жваву торгівлю індульгенціями, численні прями грошові побори etc. Усе це важким тягарем падало на широкі маси населення; неситими очима на все споглядала феодальна верхівка суспільства, у котрій не раз, крім голосних титулів, за душею нічого не лишалося. Тому вимога дешевої Церкви хоч і не належала до найголовнішої, але й вона допомогла М. Лютеру об'єднати навколо себе переважну частину населення Європи, адже з 15 млн віруючих після його виступу протестантами стало 10 млн. осіб. На всій території, що відійшла від Риму, негайно пройшла секуляризація Церковної власності, храми були позбавлені пишного убранства, багатих ікон, релікваріїв тощо.

Дещо подібна ситуація витворилась у нас в Галичині в середині минулого сторіччя. Після приєднання її до СРСР мало що не першим актом нової влади стала конфіскація церковної земельної власності з наступною роздачею її потребуючим. Хоча переважна частина селянства належала до малоземельних, або навіть безземельних, землю, запропоновану більшовиками, попервах розбирали вкрай неохоче. Однак до початку німецько-радянської війни переважна частина церковної землі була роздана. Ієрархія від самого початку фашистської окупації намагалась її повернути назад. Спершу заклики про це звучали на рівні місцевого парафіяльного духовенства, згодом у справу втрутився єпископат, а в кінці навіть Митрополит Андрей, проте бажаних результатів добитись не вдалось нікому. Зауважимо: се-

лянам пропонували дуже суттєві компроміси, але й вони не допомогли.

З поверненням більшовиків 1944 р. незабаром почалась суцільна колективізація, а Церква після Львівського Собору РПЦ 1947 р. була розгромлена НКВД, так що вже не стало кому її повертати. Однак, за бажання, проблему можна формально вирішити навіть у наші дні (а про це поки що неофіційно розмови вже провадяться давно). У шематизмах за 1936–1938 рр. точно зазначено розміри церковної земельної власності в кожному населеному пункті за категоріями: орна, сіножаті, ліс та інші угіддя мало що не у квадратних метрах, а місце розташування на місцевості можна знову з точністю до метра встановити на підставі земельних кадастрів австрійського та польського часів, що знаходяться в кожному обласному архіві. Однак за цей час змінилось три покоління населення, і земля встигла помінятися власників декілька разів. Повернути її в наші дні – рівнозначно аграрній революції з непередбачуваними для Церкви наслідками...

Оцінюючи внесок Вселенських Соборів у формування християнської цивілізації, навряд чи можна його переоцінити. А те, що створення догматичних підвалин християнської ідеології супроводжувалося намаганням суттєво оновити духовенство за посередництвом дисциплінарних канонів – лише прекрасний приклад для сьогодення.

Історія любить парадокси і давно відомо, що нове – дуже часто є не що інше, як призабуте старе. Вважаємо: оновлення сучасного кліру може і повинно бути проведене на підставі дисциплінарних канонів Вселенських Соборів, актуальність котрих не втрачена через тисячоліття.

Л І Т Е Р А Т У Р А

1. Лише на одному CD диску *Вселенские Соборы*. – СПб.: Аксион эстин, 2007, розміщено 53 електронні книги та статті загальним об'ємом 11 500 сторінок, автори яких давно відомі далеко за межами Росії (Болотов В. В., Успенський Ф. І. тощо). Поза рамками диску чомусь залишилась монографія: *Карташев А. В., Вселенские Соборы*. – М.: Республика, 1994. – 542 с., яка вперше вийшла в Парижі в 1963 році. Майже періодично видається *Книга Правил* Святых Апо-

тол, Святых Соборов Вселенских и Поместных и Святых Отец, (вперше вийшла у 1893 р.; у нашому розпорядженні є її московське видання 2010 року – 447 с.). Список бібліографії по темі у фундаментальному дослідженні *Nouvelle Histoire de l'Eglise*. I: Des origines a Gregoire le Grand. – Paris.: 1963. (польський переклад: Warszawa.: Pax, 1984.) сягає не менш, як двох сотень назв. Можна ще назвати цікавий виклад проблеми у: *Banaszak M. Historia Kosciola Katolickiego*. I: Starozytnosc. – Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej, 1986.

2. "Подобалось бо Святому Духові..." Вперше дана формула зустрічається уже в канонах т. з. Апостольського Єрусалимського Собору [Ді. 15.28].

3. Детальніше див.: *Книга Правил...* С. 62–63; *Карташев...* С. 276–285.

4. Див. спеціальні дослідження: *Лебедев А. П., Эпоха гонений на христиан*. – СПб.; 1910. – 399 с. Репринтне видання: М.; 1994. *Болотов В. В., Лекции по истории древней Церкви*. II. – СПб.; 1910. – С. 2–160. Репринтне видання: М.; 1994.

5. Навкруги Риму згідно різних даних таких каменярень було від 26 до 34, з них сьогодні доступними для огляду не більше 12–13. Див. sub oce: *Брокгаузи Эфрон*, Энциклопедия в 86 томах, электронная версия 10.0. – Россия: Дистрибутор, 2010. *Banaszak...* S. 42–43, 45, 94, 122, 25–128.

6. *Поснов М. Э. Гностицизм II века и победа Христианской Церкви над ним*. – Киев.; 1917. – С. 133–546. Репринтне видання: Брюссель.; *Жизнь с Богом*, 1991. *Болотов...* II. – С. 187–235. *Nouvelle Histoire...* – S. 59–68; 89–97.

7. Мт. 16,18. Усі тексти з Нового Заповіту цитуються за вид.: Єрусалимська Біблія. Новий Завіт і Псалми. – Львів: Свічадо. 2009.

8. *Рацінгер Йосиф Венедикт XVI*. Ісус з Назарету. Частина друга. – Жовква; Місіонер, 2011. – С. 111–118.

9. Підраховано за: *Книга правил...*; детальний політичний аналіз подій див.: *Поснов М. Э. История христианской Церкви (до разделения Церквей – 1054 г.)*. – Брюссель.; *Жизнь с Богом*, 1988. – С. 325–470.

10. *Поснов*. История... – С. 345.

11. Див.: *Карташев...* – С. 445–447; *Книга Правил...* – С. 66–117.

Стаття надійшла 05.09.2012 р.